

Чути українською. У світі звукі[у] і букв

Чи знаєте ви, що голосних в українській мові приблизно в п'ять разів менше, ніж приголосних? Чи чули ви про нескладотворчі звуки? А про літеру Шредінгера? Чи відомо вам, що шиплячі постійно мімікрюють під інші приголосні української мови?

Якщо чесно: ви все це знаєте. І навіть якщо вам здається, що ви гадки не маєте, за яким принципом слід вимовляти ті чи інші звуки, ваші мовна свідомість і мовленнєвий апарат роблять це бездоганно.

Книжка «Чути українською» не змушуватиме вас учити правила чи зубрити мовні закони. Це вже робила колись ваша вчителька української мови та літератури. Завдання книжки — пояснити, за якими правилами й закономірностями працює звукова система, а ще — чому наша абетка майже досконала. І, звісно, переконати вас, що українська мова — це надзвичайно цікаво, легко і місцями навіть корисно.

Ольга Дубчак

ЧУТИ УКРАЇНСЬКОЮ

У світі звуки[ў] і букв

Ольга Дубчак

Чути українською

У світі звуки[у] і букв

віхблa

Київ · 2020

УДК 811.161.2'34
Д79

Дубчак Ольга

Д79 Чути українською. У світі звуки[у] і букв / Ольга Дубчак. — Київ : Віхола, 2020. — 192 с. — (Серія «Наукпоп»).

ISBN 978-617-7960-07-1 (п. в.)

ISBN 978-617-7960-11-8 (е. в.)

Чи знаєте ви, що голосних в українській мові приблизно в п'ять разів менше, ніж приголосних? Чи чули ви про нескладотворчі звуки? А про літеру Шредінгера? Чи відомо вам, що шиплячі постійно мімікрують під інші приголосні української мови?

Якщо чесно: ви все це знаєте. І навіть якщо вам здається, що ви гадки не маєте, за яким принципом слід вимовляти ті чи інші звуки, ваші мовна свідомість і мовленнєвий апарат роблять це бездоганно.

Книжка «Чути українською» не змушуватиме вас учити правила чи збрити мовні закони. Це вже робила колись ваша вчителька української мови та літератури. Завдання книжки — пояснити, за якими правилами й закономірностями працює звукова система, а ще — чому наша абетка майже досконала. І, звісно, переконати вас, що українська мова — це надзвичайно цікаво, легко і місцями навіть корисно.

УДК 811.161.2'34

Усі права застережено. Будь-яку частину цього видання в будь-якій формі та будь-яким способом без письмової згоди видавництва і правовласників відтворювати заборонено.

Коректорка Ірина Іванюк. Верстальниця Вікторія Шелест.
Дизайнерка обкладинки Олена Каньшина. Відповідальна за випуск Ілона Замоцна

Підписано до друку 19.11.2020. Формат 84×108/32. Ум.-друк. арк. 4,3. Цифровий шрифт KazimirText. Друк офсетний. Наклад 2000 прим. Зам. № 309/11

Видавець: ТОВ «Віхола», вул. Ломоносова, буд. 46/1, офіс 897, м. Київ, 03189.
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру видавців
ДК № 7116 від 29.07.2020. www.vikhola.com

Віддруковано ПП «Юнісофт». Вул. Морозова, 136, м. Харків, 61036.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи серія ДК № 3461 від 14.04.2009.

Науково-популярне видання
ISBN 978-617-7960-07-1 (п. в.)
ISBN 978-617-7960-11-8 (е. в.)

© Ольга Дубчак, 2020
© Ольга Дубчак, фото та ілюстрації, 2020
© Олена Каньшина, обкладинка, 2020
© ТОВ «Віхола», виключна ліцензія
на видання, оригінал-макет, 2020

Відгуки про книжку

Якщо ви натрапили в книгарні на цю книжку — купуйте не задумуючись. І байдуже, хто ви — школяр чи пенсіонер, студент чи викладач. Ця книжка прекрасна. Вона цікава, пізнавальна, дуже весела і водночас по-справжньому наукова. Вона буде корисною і тим, хто лише починає опановувати українську, і тим, хто знає її дуже добре. Ніколи не думав, що працю з філології, ба більше — фонетики — можна читати з таким захватом. А проте саме таку книжку ви тримаєте зараз у своїх руках.

Це, безперечно, заслуга авторки, Ольги Дубчак. «Чути українською» написана дотепно, винятково зрозуміло, однак за легким стилем викладу вгадуються її фундаментальні наукові знання. А також — що особливо приємно — непідробна, справжня любов до української мови. А коли щось робиться з любов'ю, то й результат виходить прекрасний, і ця книжка — чудовий приклад із любов'ю зробленої праці. Тому я особисто дуже чекаю від авторки продовження. Тим паче, що вона й сама планує написати трилогію.

Мало не забув. Якщо вам доводиться виступати публічно і ви турбуєтеся про чистоту своєї вимови та правильність наголосів або якщо ви депутат чи політик — придбайте одразу кілька примірників. Подаруйте колегам, вони будуть вам вдячні. Книга — найкращий подарунок, і це саме той випадок.

Дід Свирид

Ада-да-да-да! Т-т-т-т-т-т! Бр-р-р. Ме. Пф-ф-ф.
Костянтин Мозговий, 8-місячний син авторки

Каті Гандзюк
Упевнена, ти зраділа б цій книжці

Умовні позначення:

[] — транскрипція

[:] — подовження приголосного звука

[´] — м'якість попереднього приголосного

[˘] — нескладотворчий звук або короткий голосний

[̄] — довгий голосний

:) — смайлик; у книжці не трапляється, бо нічого смішного в ній немає

Передмова

Добрий день. Мене звати Ольга Петрівна. Прошу сідати. Хто сьогодні відсутній? І чому я не бачу підручника на першій парті? Що значить «забув»? А голову ти вдома не забув?

Так могла починатися наша розмова про українську мову, і так вона зазвичай починалася у школі, чи не так? Мені відомий цей біль. Часто-густо він присмачений калиною, журбою, хатою-мазанкою і згори притиснутий глеком із кришталево чистою любов'ю до козацького минулого нашого народу. Ще в ньому є лелека, криниця і віночок. Можливо, також присутній оселедець. Той, що на голові. Хоча той, що на тарілці, теж може бути. Словом, біль невичерпного почуття до української мови міцно сидить у наших серцях, дбайливо зрошений і зрощений системою загальної освіти.

Ми чесно вчили правила, зубрили чергування, шукали закономірності в уподібненнях, скніли над розрізненням першої та другої дієвідмін і вмирили над комами при відокремлених членах речення. Думаю, якщо зараз більшість із нас перепитати бодай про один із названих пунктів, відповідь буде чітка й упевнена: «Шо?».

Це добрий варіант розвитку подій, але не надто продуктивний. А українську мову справді цікаво вивчати, досліджувати, чути, слухати й читати. І зовсім не тому, що вона посіла друге місце на міжнародному конкурсі мов з милозвучності, а тому, що це живий і сповнений неймовірних секретів організм, це музика й математика водночас, це історія й сучасність, гумор і сльози. Проте головне в ній те, що вона — наша. Своя. Рідна. І чомусь мені здається, що своє та рідне завжди хочеться пізнавати глибше і глибше.

Саме такий підхід пропонує серія книжок про українську мову, підготована видавництвом «Віхола». А ви тримаєте в руках першу з них. Давайте спробуємо її погортати й отримати задоволення від прочитаного. Це передусім. Звісно, хотілося б іще, аби вона була

корисною. Проте якщо ні, то нічого страшного не станеться. Хіба лише мовний патруль зафіксує ваше прізвище у своєму мегаграмотному нотатнику. Але то дрібниці. Потім обговоримо.

А зараз давайте вже починати. Наймовірніше цікаво, який буде результат¹.

1 До речі, міжнародний конкурс мов з милозвучності — це міф. Красивий, але нелогічний. Як любов.

Вступ

Вивчення будь-якої мови починається із засвоєння її звуків і літер, які ці звуки позначають. Хай як прикро, але я одразу ускладню: звуки і літери — не одне і те саме. Навіть гірше: звук позначається літерою, проте не кожна літера позначає звук. А поки ви обурено відкладаєте цю книжку зі словами: «Ну нормально ж сиділи!» — я розповім, що таке літера і навіщо вона потрібна.

Літера, або буква, — це графічний знак, який використовують для позначення певного усталеного в мові звука, поєднання звуків чи й узагалі — звукової відсутності. Складно? Повірте, це не складно, складно було, коли в людства взагалі не було літер. І айфонів. І інтернету. Хоча ні, без айфонів усе-таки було якось більш-менш.

До усвідомлення, що мовлення можна фіксувати на письмі за допомогою букв, людство йшло доволі довго, так довго, що можна було би догортати вашу фейсбук-стрічку до самісінького кінця, до того ж кілька сотень разів. Потреба передачі інформації за допомогою письма виникла приблизно в V столітті до нашої ери, хоча насправді дата ця дуже умовна. Моменту, коли людина зробила першу фіксацію своєї думки, уявлення чи знання за допомогою графічного знака, нам, очевидно, уже ніколи не дізнатися. Проте відомо, що починала вона з піктограм (зображень), які наносила на різні поверхні — камінь, дерево, глину тощо. Піктограми змальовували цілі ситуації, а пізніше відображали й поняття. Це міг бути примітивний малюнок, що зображав процес (наприклад, полювання), родинні стосунки, певну важливу подію, ритуал тощо.

*Піктографічне письмо
здорової первісної людини*

*Піктографічне письмо
куруця з Куренівки*

Звісно, ви чули про наскельні малюнки, які сягають тисяч років у минуле. В Україні вони теж є — у скелях Кам'яної Могили на Запоріжжі. Такі зображення називаються *петрогліфами*, але не від імені вашого сусіда Петра, який, безперечно, нагадує первісну людину, а від грецького *петрос* — «камінь». Учені стверджують, що скрізь, де колись жила людина і де був камінь, можна натрапити на такі давні письмена.

Загалом піктографічне письмо — неабиякий прорив у культурній еволюції людини, адже воно засвідчило її здатність до абстрагування і бажання передавати інформацію в часі й просторі. Те, що піктограма — продукт людського генія, підтверджує її незгасна затребуваність у часі. Адже навіть сьогодні піктограмками забиті наші сучасні телефони, бо вони зручні та практичні: у маленькій картинці доволі легко відобразити зміст усіляких додатків, програм і соцмереж.

Піктограмки в айфоні, з яких усе зрозуміло

Оскільки двигуном прогресу для людини є лінощі, із часом вона зрозуміла, що малювати цілі картини на стінах печер, аби передати сучасникам і нащадкам якісь повідомлення, — напружно. І перейшла до ієрогліфічного письма. Воно абстрактніше й досконаліше за піктограми, адже в невеликому графічному знакові — *ієрогліфі* — можна закодувати ціле поняття. Наприклад, у давньоєгипетському ієрогліфі , що нагадує гори, закладене поняття «чужої землі, іншої країни».

А сучасний японський ієрогліф , який колись означав «віз», тепер відображає поняття «автомобіль», хоча ієрогліф, як і раніше, графічно зображає віз (вид згори).

Ієрогліфи вдосконалювалися, ускладнювалися, набували різних змістів, але їхня проблема полягала в одному — у надмірній кількості. Попри те що ієрогліфічне письмо в деяких культурах зберігається донині, у світі воно не закріпилося саме тому, що ККД творення нових

графічних знаків на тлі бурхливого розвитку навколишньої дійсності виявився нульовим, якщо не від'ємним. (Це я так розумно спробувала пояснити, що придумувати на кожне нове поняття новий ієрогліф людям, знову-таки, напружно. А уявіть: мало того, що придумати, — а ще ж пояснити решті людей, а ще ж запам'ятати!). Ви можете заперечити, що, наприклад, у Японії й Китаї ієрогліфи збереглися і використовуються абсолютно спокійно. Насправді не абсолютно і не зовсім-таки спокійно: поряд з ієрогліфами (китайського походження) японці послуговуються власною складовою азбукою, тобто пишуть складами. А от китайці — вперті, бо їхня писемна культура налічує тисячі років, тому вони чесно послуговуються саме ієрогліфами, яких у їхній мові близько 50 000 — і вивчити весь цей обсяг переважна більшість населення Китаю неспроможна навіть протягом усього свого життя.

Тож людство викинуло приголомшливого еволюційного коника й дійшло геніального висновку: фіксувати всі можливі поняття, явища й загалом усю навколишню дійсність окремими малюнками, ієрогліфами чи позначками щонайменше непродуктивно, а щонайбільше — нерозумно. «Оптимізація часу, інтелектуальних ресурсів і відповідність запитам споживача — запорука успішного розвитку людства, шановні друзі», — заявили фінікійці і... створили алфавіт. Цим вони немовби ненав'язливо натякнули решті людей на планеті, що інформацію передавати можна і за допомогою дуже невеликої кількості графічних знаків (літер), які і запам'ятовуються легко, і ресурс використання мають необмежений. Справді, попри те, що букв у алфавітах небагато, їхні можливості нескінченні, як Всесвіт: поєднані між собою, вони утворюватимуть таку кількість слів, яка буде потрібна, і кінця-краю тим словам не буде.

Отже, фінікійці попросили людство потримати їхнє пиво, неспішно взяли в руки черепок і нашкрябали на ньому якісь невибагливі козюльки. Їх було лише 22. «Хм, — подумало людство, — чого ж мені більше хочеться: зазубрити п'ятдесят тисяч химерних ієрогліфів чи запам'ятати два десятки малесеньких козюльок — і полетіти в космос?». Для давніх греків відповідь була очевидною, тому вони, підібравши щелепу з підлоги, попросили дати їм фінікійський алфавіт (просто подивитися, що таке!), принесли його додому, розштовхали з

напівдрімоти своїх сократів і аристотелів, додали в нього букви на позначення голосних (у фінікійців були лише приголосні), трошки домалювали, покреслили — і понеслося.

Фінікійський алфавіт

Зараз вам може здаватися, що несеться по всьому світу і мов, у яких немає алфавітів, не буває. Але це зовсім не так. На жаль, не для всіх народностей на планеті Земля це питання закрите: у світі є людські спільноти, у яких досі немає писемності, тож і букв, відповідно, теж немає. І це, поза всяким сумнівом, свідчить, що в космос вони полетять дуже нескоро.

Але нам пощастило — у нас писемність є. І бажання колонізувати Марс — також. Лишилося небагато: космічний ВВП, нульова корупція і свідомий та чесний уряд. Хоча видається, що винайти нову писемність українцям буде легше.

Отже, людство винайшло букви — і почалася справжня культурна революція зі своїми побічними ефектами: грамотами, освітами,

домашніми завданнями і двійками в щоденнику за техніку читання. Працедавці всіх українських філологів Кирило та Мефодій принесли на нашу землю кирилицю, а пращури довго їй наполегливо на її основі розробляли власну абетку. Проте є гіпотеза, що до її творення доклалася і глаголиця, яка нібито існувала тут до приходу Кирила та Мефодія. Історики мови ламають списи на питанні, що ж було раніше — глаголиця чи кирилиця, але ми такого не робитимемо. Просто визнаймо, що глаголиця — гарненька, а кирилиця — практичненька. Рюшики на літерках малювати цікаво, але довго, а руським князям, особливо Ярославові Мудрому, займатися цим не було коли, треба було нести освіченість у маси, ще й половцям дулі крутити при цьому.

Абетка (алфавіт, азбука) — це розташована в певному порядку сукупність літер, що застосовуються для запису певної мови. І саме з вивчення абетки ми зазвичай починаємо вивчення мов — і рідної, і іноземної.

Українська абетка

У сучасному українському алфавіті 33 літери. Кожна з них має свою історію, часом трагічну, часом — кумедну. Деякі букви йшли і верталися, як-от *ѣ*, а деякі були завжди, наприклад, *о*. У деяких із них дуже багатогранне минуле, а в деяких — ще й доволі колоритна колишня назва (до прикладу, буква *х* називалася «хѣръ», але ми з вами дорослі люди, і з цього не сміятимемося). У сучасному вигляді літери української абетки мають варіанти: великі й малі, друковані та писані.

Аа Бб Вв Гг Дд Ее
Єє Жж Зз Ии Іі Її
Йй Кк Лл Мм Нн
Оо Пп Рр Сс Тт Уу
Фф Хх Цц Чч Шш
Щщ ь Юю Яя

Літера представляє, так би мовити, ідеальний звук. Коли фінікійці вигадували алфавіт, вони керувалися розумінням, що малюнків, які зображають ситуації, чи всіляких позначок, що окреслюють поняття, може бути мільйони, а от звуків людської мови — небагато. Саме для їх позначення й були придумані літери. Звук — це така собі абстрактна штука (наш уявний друг, еге ж), його можна тільки почути, але не можна — побачити, торкнутися, намалювати. А буква — штука реальна, її можна накреслити, побачити, прочитати.

Але є одне але. Звуки людського мовлення відрізняються від мовця до мовця — за тембром, за особливостями мовленнєвого апарату, за висотою і так далі. Тобто я вимовляю звук [р] по-своєму, читач цієї книжки номер три — по-своєму, читач номер двісті сорок один — по-своєму, а людина, яка могла би бути читачем номер двісті сорок два, але не стала ним, бо працює в аграрній галузі й не має часу на всі ці друковані забавки, — узагалі не вимовляє, бо така будова її

мовленнєвого апарату. А в букві зібрані всі ознаки звуку, закарбовані в нашій підсвідомості, і байдуже, як ми його вимовляємо чи не вимовляємо. Букву це, на відміну від логопеда, не турбує. Тому, побачивши написану чи надруковану літеру **p**, усі ми (і навіть отой працівник-аграрій, який не купив цієї книжки і не прочитав її (я бачу вас, шановний!)) уявляємо, як він звучить «в ідеалі».

У переважній більшості алфавітів світу кількість літер не перевищує 50, проте в абетці кхмерської мови букв аж 74. Найменше літер у мові ротокас (Папуа Нова-Гвінея) — лише 12. Загалом кількість букв у світових абетках у середньому коливається в межах 30.

У мовознавстві є поняття *ідеального алфавіту*: це коли кожній літері відповідає певний звук. Спойлер: такого алфавіту не існує. Бо мова — це живий організм, який постійно розвивається, а букви — лише графічні знаки, які не встигають (і навіть не намагаються) за цим розвитком. Привід попишатися: українська абетка — майже ідеальна, адже в ній 33 літери, а звуків у нашій мові — 38.

Але чому «майже», спитаєте ви? Чому не можна так, щоб буква дорівнювала певному звуку — і наш алфавіт посів би перше місце на міжнародному конкурсі алфавітів? Ну, знаєте, відповім я, вам як мед, так і ложкою.

В українському алфавіті є букви, які позначають два звуки, наприклад, *щ* [ш+ч] та *ї* [й+і], і буква, яка взагалі не позначає звука (це м'який знак *ь*, але, будь ласка, говоріть тихіше, не варто йому вчергове про це нагадувати). Саме це я мала на увазі, коли казала на початку, що не кожна літера позначає звук. Якщо ви все-таки не відклали цієї книжки, а дочитали до цього місця, то я ускладню ще раз: існують звуки, які в українській мові є, але окремих літер для них в абетці не знайшлося. На те є кілька причин.

Перша причина, яку обожнюють називати студенти всіх спеціальностей щодо всіх на світі питань: так склалося історично. Хай як викладачі «полюбляють» цей аргумент, але це таки правда. Абетка не пишеться за один вечір перед іспитом із загального мовознавства (хоча припускаю, для студента під час сесії немає нічого неможливого), вона формується століттями. Тож якщо в ній не виникло літери на позначення якогось звуку, значить, для користувачів

мови не було такої потреби. В українському алфавіті немає букв на позначення м'яких звуків [д´], [т´], [с´], [з´], [н´], [л´], [р´]. Звуки є, а букв немає. Не виникло в наших пращурів потреби малювати для них окремі літери, та й, чесно кажучи, поки я про це не сказала, у вас теж такої потреби не виникало, правда? Але є алфавіти, у яких на позначення м'яких приголосних окремі букви є, наприклад, у македонській абетці є Њ, що (логічно) позначає [н´].

Кінець безкоштовного уривку. Щоби читати далі, придбайте, будь ласка, повну версію книги.

ridmi
ТВІЙ УЛЮБЛЕНИЙ КНИЖКОВИЙ

КУПИТИ